

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.13>
УДК 342.72/.73

ОКРЕМІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ

Грищенко Є. І.,

*здобувач ступеня доктора філософії кафедри теорії,
історії держави і права та філософії права
Донецького національного університету
імені Василя Стуса*

Грищенко Є. І. Окремі питання становлення та розвитку права людини на свободу пересування.

У статті досліджуються окремі етапи становлення та розвитку права людини на свободу пересування, аналізуються особливості розкриття його змісту в окремих періодах розвитку державності у Європі та на вітчизняних землях. У роботі з'ясовані ключові детермінанти, що мали вплив на обмеження вказаного права, виявлена складність у його повноцінному державному визнанні та регулюванні. Окрема увага приділяється автором особливостям свободи пересування у Римській імперії, середньовічних Англії та Німеччині, появі паспортної системи у Європі та Російській імперії та її впливу на розвиток права на свободу пересування. Проведений аналіз нормативно-правових актів радянської держави, що мали вплив на обмеження свободи пересування окремих категорій громадян, її прив'язку до трудової діяльності. Автор виявляє, що право на свободу пересування в Стародавньому Римі могло розширювати або звужувати інші важливі, зокрема, політичні права особи. Таким чином, поселення, постійне місце проживання як елемент свободи пересування вільної особи мали статусне значення. Відповідно до Великої хартії свобод, саме певна верства населення виступає індикатором права на пересування, тому що транскордонні відносини в приватній сфері на той час були пов'язані переважно з купцями. Торгівля стає матеріальною основою для доктринального закріплення свободи пересування, оскільки практично усуває рух як щось природне і прибуткове.

Автор доводить, що Декларація незалежності США чітко визначає свободу пересування як самоочевидну, притаманну людській природі, яка не викликає сумнівів і потрібно боротися проти її обмежень з боку монархії. Право пересуватися більше не є просто юридичною цінністю, а є універсальним благом. Запровадження паспорта в 1857 році в Російській імперії свідчить про те, що свобода пересування обмежувалася дозволом держави у вигляді спеціального документа, що було зумовлено необхідністю контролю і нагляду за переміщенням населення, особливо селян і міщан.

У статті проаналізовані нормативно-правові акти радянської держави, які вплинули на обмеження свободи пересування окремих категорій громадян, прив'язку їх до роботи. Право пересуватися тепер безпосередньо залежить від виконання обов'язків перед державою.

Ключові слова: свобода пересування, право, історія, розвиток, паспорт.

Hryshchenko Ye. I. Specific issues of the emergence and development of human right to freedom of movement.

The article analyzes some stages of formation and development of the human right to freedom of movement, the features of the disclosure of its content in certain periods of statehood in Europe and in the homeland. The paper identifies the key determinants that influenced to the restriction of this right, identified difficulties in its full state recognition and regulation. The author pays special attention to the peculiarities of freedom of movement in the Roman Empire, medieval England and Germany, the emergence of the passport system in Europe and the Russian Empire and its impact on the development of the right to freedom of movement. The author found that the right to freedom of movement in ancient Rome could expand or narrow other important in particular political rights of the individual. Thus, settlement, permanent location as an

element of freedom of movement for a free person had status significance. According to the Grand Charter of Freedoms, it is a specific segment of the population that acts as an indicator of the right to move because cross-border relations in the private sphere at that time were primarily merchants. Trade becomes the material basis for the doctrinal consolidation of freedom of movement as it practically removes movement as something natural and profitable

The author has proven that the US Declaration of Independence clearly defines freedom of movement as self-evident, inherent in human nature which is beyond doubt and must be fought against its restrictions by the monarchy. The right to move is no longer just a legal value but a universal good. The introduction of the passport in 1857 in the Russian Empire shows that freedom of movement was limited by permission from the state in the form of a specific document, which was due to the need to control and supervise the movement of the population, especially peasants and burghers.

The article analyzes the normative legal acts of the Soviet state which had an impact on restricting the freedom of movement of certain categories of citizens, its connection to work. The right to move is now directly dependent on the performance of duties to the state.

Key words: freedom of movement, law, history, development, passport.

Постановка проблеми. Право на свободу пересування є фундаментальним природним правом людини, втім визнання, розгортання його змісту у правовій реальності являє собою доволі складний історичний процес. Кожній історичній епосі притаманний свій особливий суспільний устрій і своє праворозуміння. Свобода пересування є величезним цивілізаційним здобутком людства, але для того, щоб зрозуміти дійсний зміст та цінність цього права варто окремо звернути увагу на періоди його становлення та розвитку, особливостей його обмеження у різні історичні періоди та закріплення у нормативних документах. Це дозволить більш ґрунтовно з'ясувати зміст вказаного права, виокремити ключові сутнісні характеристики.

Метою статті є виявлення та аналіз ключових етапів розвитку права на свободу пересування у зарубіжних країнах та на українських землях.

Стан опрацювання проблематики. Питаннями вивчення права людини на переміщення, зокрема його генезису та розвитку займалися як відомі класики правової думки, зокрема, римські юристи, радянські дослідники історії права (Іоффе О.С., Мусін І.А.), так і вітчизняні науковці (Братасюк В.М., Савранчук Л.Л., Софінська І.Д. та ін.). Однак, окремі питання становлення права на свободу пересування, зокрема, його обмеження все ще потребують окремої дослідницької діяльності.

Виклад основного матеріалу. Свобода пересування для права Стародавнього Риму не була окремим предметом правового регулювання чи дослідження. Однак, елементи цього права прослідковуються у особливостях правового статусу осіб, встановлення його меж. Мова про два ключові критерії відмежування осіб у римі: вільні (громадяни, латини) та невільні («Гай у 1-й книзі «Інституцій». Основний поділ, що відноситься до права осіб, полягає в тому, що всі люди суть або вільні, або раби» [1]), також статусом громадян та peregriniv. Латини (корінні мешканці старих римських провінцій) були вільними людьми, втім відрізнялись від громадян Риму рядом обмежень у політичній та сімейній сфері. Свобода переміщення цих двох категорій осіб була практично рівною, інша справа у випадку із обранням постійного місця проживання: «Водночас за певних обставин римлянин міг змінити своє громадянство на статус латина, наприклад з метою придбання земельної ділянки у знову приєднаних до Риму провінціях, якщо їхні землі держава надавала латинам на пільгових умовах, заохочуючи цим освоєння нових територій» [2, с. 33]. Отже, громадянин Риму міг обрати місце проживання у одній із провінцій (зокрема, влада Риму часто заохочувала до цього для колонізації і розвитку нових провінцій), однак у такому випадку особа втрачала статус громадянина і набувала статусу латина разом із втратою деяких політичних прав. З іншого боку, особа за деяких умов могла набути статусу громадянина Риму отримавши можливість постійного проживання на території Риму (щоправда для цього існував ряд обмежень для запобігання перенаселенню Риму та втратою населення у провінціях). Отже, доходимо висновку, що право на свободу пересування у давньому Римі могло розширити або звужити інші важливі, зокрема, політичні права особи. Відтак, осілість, постійна локація як елемент свободи пересування для вільної особи мало статусне значення. Таке правове становище обумовлено характерними ознаками Риму як імперії, що постійно поповнювала власні території завоюваннями і новими народами, а відтак категорія рівності при переміщенні не могла у повній мірі бути реалізована (той, кого завоювали не може бути рівним завойовнику).

Сюди ж відноситься і різниця між статусом громадян та іноземців (перегринів). Допоки іде активна завойовницька експансія – іноземці це вороги, яких завоювали, а тому їх правовий статус суттєво обмежений. Але крім політичного, є ще й економічний фактор, який завжди змушує державу переглядати правові приписи. Мова тут про те, наскільки важливою для розвитку держави стає торгівля, а тому і надання більших можливостей перегринам, що породило так зване право народів «*jus gentium*» і як апогей цього всього закон Каракали 212 р., що урівняв у правах громадян Риму і решту його вільних мешканців: «...конституція (едикт) Антоніна Каракали 212 р. (тобто *Constitutio Antoniniana*). До нас дійшов папірус, який містить частину її тексту. Наскільки можна судити, права громадянства були надані всім вільним жителям імперії» [1]. З цього моменту свобода переміщення перестає мати прив'язку до зміни статусу або обмеження інших прав та свобод, що продиктовано цивілізаційним розвитком економічних торговельних відносин.

На окрему увагу заслуговує відома історична правова пам'ятка середньовічної Англії – Велика хартія вольностей. Якщо у давньому Римі ми більше схилились до позиції, що вільне переміщення більш висвітлене у праві у контексті права на вибір місцепроживання, то саме у цьому документі вперше було чітко сформульоване право на вільне переміщення як таке. Зокрема, передусім варто звернути увагу на статті 41 та 42 Хартії. «Всі купці повинні мати право вільно і безпечно виїжджати з Англії і в'їжджати в Англію, і перебувати, і їздити Англією як на суші, так і по воді, для того, щоб купувати і продавати без будь-яких незаконних мит, сплачуючи лише традиційні та справедливі, звичаєм встановлені мита, за винятком воєнного часу і якщо вони будуть із землі, що воює проти нас; і якщо такі опиняться в нашій землі на початку війни, вони повинні бути затримані без шкоди для їхнього тіла та майна, доки ми або верховний юстиціарій наш не дізнаємося, як поведуться з купцями нашої землі, що знаходяться там, у землі, що воює проти нас, і якщо наші там у безпеці, то й ті інші мають бути у безпеці в нашій землі» [3, с. 19]. У даному випадку саме конкретна верства населення виступає як індикатор права на пересування, оскільки транскордонні відносини на той час у приватноправовій сфері це передусім саме купці. У цьому контексті торгівля виступає як матеріальна основа для доктринального закріплення свободи пересування, оскільки практично виводить пересування як дещо природне (людині властиве переміщення як таке) та вигідне (якби купці не пересувались вільно – торгівля гальмується). Римське право народів переважно стосувалось питань війни та миру, відносин міжнародних, у Хартії теж цьому приділяється багато уваги, оскільки війни були звичною справою, та і сам документ з'явився як відомо у результаті війни внутрішньої. Таким чином стає очевидним, що війна може суттєво ускладнити свободу пересування. Сама недружність міждержавних стосунків передбачає проблеми із перетином кордонів і по цей час, при чому такі явища ми маємо прикрість спостерігати на території нашої держави.

Варто відзначити, що для класового суспільства це дуже значне досягнення, особливо коли ми ведемо мову про феодальні відносини, де розуміння землі і того, що по ній пересувається суттєво відрізняється від сучасності. Не вся земля належить королю, при чому навіть доволі незначна її частина (нагадаємо, що короля, який підписував Хартію звали Іоанн Безземельний), більшість земель є абсолютною власністю феодалів (у даному випадку баронів), тому справді наявність єдиного документу, що дозволяв би купцям вільно переміщуватись є дуже значним правовим досягненням для тодішньої правової системи. Як слушно вказує В. Братсук щодо становища селян у епоху середньовіччя: «Все своє життя селянин був зобов'язаний працювати на свого землевласника під його суворим наглядом, проявляючи при цьому повну покірність, мав дуже обмежену свободу пересування, у нього практично не було права на особисте життя» [4, с. 25]. Саме тому 42 стаття Хартії робить серйозний нормативний та доктринальний прорив у реалізації принципу рівності у контексті права на переміщення: «Кожному нехай надалі буде дозволено виїжджати з нашого королівства і повертатися в повній безпеці по суші та воді, лише зберігаючи вірність нам; вилучення робиться на користь загальної користі королівства лише деякого короткого часу у воєнний час; виключенням є ті, хто сидить ув'язнений і поставлені згідно із законом королівства поза законом, а також люди із землі, що воює з нами, і купці, з якими слід чинити так, як сказано вище» [3, с. 19]. Отже, права купців було перенесено і на просте вільне населення. Звісно такий стан справ не спростовував становище тодішнього суспільства, втім визнавав за людиною її природні можливості до переміщення. Як бачимо тодішні формулювання свободи пересування багато в чому збігаються із сучасними, адже уже в Хартії вказуються законні підстави для пересування: вірність державі, яку можна розглядати як законослухняність, воєнні дії як виключення, що є черговим підтвердженням тому, чому цей документ, нехай навіть формально, але все ж чинний.

Цікаві приписи, що стосуються свободи переміщення містяться у іншій правовій пам'ятці середньовічної Німеччини «Золотій буллі» 1356 р.: «...оскільки деякі громадяни і піддані князів ... прагнучи скинути з себе кайдани споконвічного підданства і навіть з безрозсудною зухвалістю нехтуючи ним, домагаються, щоб їх прийняли до числа громадян інших міських громад ... відтепер і надалі згадані громадяни і піддані, які знущуються так з тих, кому вони підпорядковані, ні в якому разі не повинні ні в яких землях, місцевостях і провінціях Священної імперії отримувати права та вольності тих міських громад...хіба тільки вони, переселяючись насправді з усім своїм майном у ці міські громади, маючи там свої осередки та постійно і дійсно, а не фіктивно, там проживаючи, приймають у них на себе належні податки та муніципальні повинності...» [5]. Як відомо середньовічна Німеччина зазнала найбільше феодалної роздробленості, яку зрештою і закріпила «Золота булла», влада імператора над князями була дуже номінальною, закріплювалось навіть право внутрішніх воєн, що очевидно не могло не вплинути на розуміння і сприйняття свободи переміщення. На той історичний період свобода переміщення між державами означала втрату платника податків, васала, підданого, за допомогою якого наповнювалась казна князівства. В умовах дуже стратифікованого суспільства економічний аргумент завжди буде переважати природне право, звернімо увагу на формулювання «споконвічні узи підданства», що уже прив'язує людину до сюзерена практично на правах власності. Залишення земель сприймається як знущення над феодалом, як приниження. Звідси стає зрозумілим наскільки складний шлях становлення та розвитку пройшло право на свободу пересування як невід'ємне благо суспільства. Отже, пересування може мати наслідком позбавлення прав та вольностей, так влаштований феодалний державно-суспільний лад.

Окрему увагу варто звернути на важливий конституційний нормативний акт держави, яка заснована на принципах еміграції, свободи пересування, мова йде про Декларацію незалежності Сполучених Штатів Америки, які крім самого проголошення незалежності від англійської корони також обґрунтовувала причини такого акту у протиправних діях короля: «Він намагається запобігти заселенню цих штатів, перешкоджаючи з цією метою дії законів про натуралізацію іноземців, відмовляючись запровадити інші закони, щоб заохотити переселення сюди, та ускладнюючи умови нових наділень землею» [6]. Якщо у Великій хартії вольностей спостерігалось свого роду «дарування», «визнання» права на вільне пересування, то Декларація чітко формулює цю свободу як самоочевидну, притаманну природі людини, яка не підлягає сумніву, а боротись потрібно з її обмеженнями з боку монархії. Ця важлива доктринальна позиція, що стала вінцем розвитку природно-правових поглядів на свободу пересування. Це право є важливим фундаментом демократії, що відрізняє її від монархічного деспотизму. США розривають відносини з державою, а не з її населенням. Право на пересування уже не просто правова цінність, а загальнолюдське благо, що має заохочувати людство по всьому світу населяти певну територію.

Свобода переміщення як окреме право як уже згадувалось зароджувалось із торгівлі і особливого статусу купців, що забезпечували економічний розвиток. На це також вказується у Декларації, критикуючи монарший режим: «Він підтримував охочих підпорядкувати нас режимові, чужому нашій конституції і не визнаному нашими законами, схвалюючи їхні акти законодавчого характеру: на припинення наших торговельних зв'язків з рештою частин світу» [6]. У даному тексті і чітко простежується розуміння права на свободу пересування як інструмент експансії, тиску. У сучасному цивілізаційному правовому просторі такий інструмент теж має місце, зокрема, у вигляді міжнародних санкцій, пов'язаних із торговельними обмеженнями.

Важливий внесок в утвердження природного походження права на свободу переміщення зробила французька Декларація прав людини 1789 року: «Метою кожного політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і спротив пригнобленню...Закон є виразом загальної волі...Усі громадяни рівні перед ним і тому мають у рівній мірі доступ до всіх посад, місць і занять, відповідно до їх здібностей і без будь-яких розрізень, крім тих, що обумовлені їхніми чеснотами і талантами [7]. Отже, безпосередньо у чіткому формулюванні у Декларації не прописується свобода пересування, втім враховуючи, що це вагома складова принципу свободи як такого, який є невід'ємним, можна зробити висновок, на природному характері вказаного права. Далі читаємо про рівність до всіх місць та занять, ця теза уже безпосередньо нас наближає до досліджуваного права, оскільки трудова сфера та вибір місця проживання є базовими детермінантами пересування. Також варто відзначити важливість принципу рівності для повноцінної реалізації права на пересування, із тексту Декларації випливає, що якщо хоч одна людина наділена таким правом, то і решта теж («без будь яких розрізень»).

Більшість дослідників схилиються до думки, що питання свободи пересування знайшло своє втілення із запровадженням елементів паспортної системи у країнах Європи. Виникнення паспортної системи відбулося у Німеччині у XV ст. для відокремлення торгівців і ремісників від розбійників та жебраків, що пересувались країною [8, с. 102]. Черговий раз спостерігаємо тенденцію, що свобода пересування це привілей торгівлі, втім враховуючи, що об'єктивно територією мандрують цілі категорії населення можна стверджувати, що все населення, що було вільним мало змогу вільно пересуватись. Однак постає інше питання – законності пересування та перебування на певній території. Сучасне розуміння свободи пересування теж вказує на законні підстави. Вочевидь у тодішній Німеччині, та і в решті країн виникла проблема ідентифікації суб'єктів, що переміщуються, оскільки всі мають різний статус та не завжди законні підстави для такого пересування. В першу чергу мова іде про злочинців. Запровадження паспортної системи дозволяє щонайменше виокремити ті верстви населення, для яких свобода пересування це привілей. Із XVII ст. виникають такі різновиди як: військові паспорти (облік і контроль за військовими), чумні паспорти, паспорти для євреїв тощо [8, с. 102]. Отже, паспортна система передусім призначена для ідентифікації особи, її місця проживання, та соціального стану. Так чи інакше, а всі ці позиції мають вплив на право на пересування і ступінь його абсолютизації. Наприклад, військовий паспорт свідчить про обмеження у свободі пересування, пов'язаний із особливостями несення військової служби та потребою постійного перебування у певному місці. Наявність або відсутність чумного паспорта теж мало безпосередній вплив, пов'язаний із перебуванням особи у місцях спаху хвороби. Схожі процеси ми спостерігаємо і зараз під час обмежень, пов'язаних із пандемією, закритістю чи відкритістю кордонів для громадян тих чи інших країн. Аналогічно вплив на свободу переміщення мала і етнічна приналежність, вище згадувалось про єврейські паспорти, а як відомо у деяких країнах Європи (і Російській імперії) євреї мали обмежені можливості селитися на різних територіях.

У Британії паспорти виникають теж у XV ст., що являли собою документ, виданий монархом особі для законного пересування (Акт парламенту 1414 р.) [9, с. 343]. Такий документ видавався як раз для забезпечення вільного та безпечного пересування територією. З'являється ще один важливий критерій для забезпечення свободи пересування – безпечність. У даному випадку безпечність тотожне слову законність, оскільки паспорт убезпечує від переслідування з боку влади. У Франції доби Великої революції теж було запроваджено паспортний режим, який був необхідною умовою для перетину кордону та законного переміщення у межах держави [10]. Отже, паспорт як явище та відповідний режим зіграли значну роль у розвитку та утвердженні права та свободу переміщення. З одного боку це інструмент контролю, оскільки так відбувалась ідентифікація особи і накладались певні обмеження у зв'язку з її соціальним станом та територіальним та етнічним походженням. З іншого боку, свобода пересування перестає бути суто природним правом, що витікає з вимог розуму, це право формалізується, стає державним, а відповідно отримує уже певні гарантії свого забезпечення.

У середині XIX ст. паспортна системи зазнає критики та скасовується у ряді держав Європи (Німеччина (на Дрезденській конференції), Австрія, Данія, Іспанія, Італія). Така позиція була обумовлена тим, що концепції легізму, сильного державного контролю, з яким ототожнювалась паспортна система у сфері свободи пересування перестає бути актуальною у зв'язку зі змінами у суспільного ладу тогочасної Європи, все більшої демократизації суспільства. Принцип транскордонності все більше шириться європейським континентом, іноземці все менш розглядаються як суб'єкти щодо яких необхідний суровий контроль.

У Російській імперії питання свободи пересування було безпосередньо пов'язане із становістю суспільства та статусом іноземця чи купця. Зокрема, у часи Петра I були запроваджені «проїзні грамоти» для контролю за купцями, іноземцями. У документі «Устав о Паспортах и Беглых» 1857 року вказано, що ніхто не може відлучитись з місця свого проживання без законного виду чи паспорта. Як бачимо свобода пересування була обмежена дозволом з боку держави у вигляді конкретного документа, що було обумовлено необхідністю контролю за пересуванням населення, особливо селян та міщан. У 1895 році було прийнято «Положением о видах на жительство», відповідно до якого свобода переміщення ставала більш ліберальною, втім держава зберігала контроль за податними верствами населення. Посвідка на проживання була різних видів і видавалась різним категоріям. Дворянам, офіцерам, купцям видавались безстрокові паспорти, а от міщанам та селянам могли видаватись 5-річні паспортні книги за умови сплати всіх податків або паспорта на 1 рік. Як бачимо свобода пересування була серйозним політичним інструментом і держав Європи та Російська імперія не поспішали його регулювати як особисте, природне та невід'ємне.

Питання свободи переміщення у молодій радянській державі мали свої особливості. Нова Конституція оголошує працю обов'язком всіх громадян, приймається Декрет РНК про трудові книжки для непрацюючих, так згідно ст. 1 вводяться трудові книжки замість паспортів та інших документів, що посвідчують особистість. Ст. 5 закріплює кореляцію трудової книжки і її наявності із свободою переміщення «Тільки за наявності трудових книжок та за умов, згаданих у ст. 4-й, нетрудащі елементи користуються правом пересування та переїзду, як по території Радянської Республіки, так і в межах кожного окремого поселення та правом отримання продовольчих карток» [11]. Ст. 4 вказує на необхідність наявності щомісячної відмітки про виконання трудової повинності. Отже, доходимо висновку, що незважаючи на видиму прогресивність скасування паспортної системи як однієї із форм експлуатації трудящих, радянська влада цю експлуатацію лише поглибила через «трудоі книжки», що слугували не просто засобом обліку трудової діяльності, а й засобом примусу та обмежень у праві пересування. Право на переміщення відтепер безпосередньо залежить від виконання трудових обов'язків перед державою.

Однак, наступним етапом розвитку системи обліку переміщення та ідентифікації громадян було все ж повернення паспортної системи і прийняття Постанови РНК «Про встановлення єдиної паспортної системи у Союзі РСР та обов'язкової прописки паспортів» від 27.12.1932 р.. У п. 11 вказаної Постанови зазначалось: «...громадяни, які прибули з інших місцевостей без паспорта або тимчасового посвідчення і не вибрали протягом встановленого інструкцією строку паспорта або тимчасового посвідчення, штрафують у розмірі до 100 рублів і виселення розпорядженням органів міліції» [12]. Як бачимо, паспорт стає необхідним документом для реалізації свободи переміщення, при чому все переміщення, що є суттєвим, зокрема, зміна місця проживання, місця роботи суворо регламентуються поняттям прописки: «За проживання без прописки паспорта або тимчасового посвідчення, а також за порушення правил прописки винні зазнають в адміністративному порядку штрафу» [12]. У такий спосіб радянський режим здійснював контроль за конкретними верствами населення, що вважались ворожими владі, а тому положення щодо відновлення їх у правах мало включно географічну прив'язку. Відтак свобода переміщення прив'язується по-перше до наявності паспорта, а, по-друге, до наявності дозволу на таке переміщення – прописки. Варто окремо зазначити про обмеження щодо свободи пересування окремих категорій громадян, що стосується проживання у великих містах та певної зони навколо них. Так, сформувалась класична радянська система обліку та контролю за громадянами, що проіснувала практично у тому чи іншому вигляді аж до розпаду радянської держави.

Сама паспортизація стосувалась виключно паспортизованих місць, значна кількість сільських територій та селян, які не виїжджають на роботу до іншого регіону були непаспортизовані та не мали права виїзду, тобто їх право на свободу переміщення було значно обмежене [13]. Іншими словами, загальна паспортизація і відповідна свобода переміщення була насправді доволі умовною, оскільки жителі сіл, які за власною волею не могли змінити місце роботи ці паспорти просто не отримували, тим самим свобода їх переміщення зводилась до виїзду за спецдозволами на короткий термін. Також суттєво впливав на обмеження свободи переміщення Указ Президії Верховної Ради від 26.06.1940 р. «Про перехід на восьмигодинний робочий день на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робочих і службових з підприємств і установ». Так у п. 3 вказаного Указу зазначено про заборону самовільного залишення робочими підприємств без дозволу директора, при чому такий дозвіл давав лише за медичними підставами та у випадку навчання. Таким чином, навіть паспортизація для жителів міст зовсім не означала повноцінної свободи переміщення, адже громадяни і юридично і фактично були прикріплені до місця роботи. Варто визнати, що такий стан справ мало чим відрізняється від кріпосницького ладу, лиш в основі якого не належність до землі, а до місця роботи. Навіть епоха так званої відлиги і Положення Ради Міністрів СРСР «Про паспорти» від 21.10.1953 р. не полегшило свободу пересування жителям сіл. Паспорт як обов'язок кожного громадянина, який досягнув 16-річного віку був закріплений лише аналогічним положенням від 26.08.1974 р., що черговий раз свідчить про складне становище громадян СРСР відносно права на свободу переміщення.

Висновки.

1. Право на свободу пересування у давньому Римі могло розширити або звужити інші важливі, зокрема, політичні права особи. Відтак, осілість, постійна локація як елемент свободи пересування для вільної особи мало статусне значення.

2. Згідно Великої Хартії вольностей саме конкретна верства населення виступає як індикатор права на пересування, оскільки транскордонні відносини на той час у приватноправовій сфері це передусім

саме купці. Торгівля виступає як матеріальна основа для доктринального закріплення свободи пересування, оскільки практично виводить пересування як дещо природне та вигідне.

3. Шляхом аналізу текстів Золотої булли стає зрозумілим, що на той історичний період свобода переміщення між державами означала втрату платника податків, васала, підданого, за допомогою якого наповнювалась казна князівства. Відтак, пересування може мати наслідком позбавлення прав та вольностей, так влаштований феодальний державно-суспільний лад

4. Декларація незалежності США чітко формулює свободу пересування як самоочевидну, притаманну природі людини, яка не підлягає сумніву, а боротись потрібно з її обмеженнями з боку монархії. Право на пересування уже не просто правова цінність, а загальнолюдське благо.

5. Паспорт як явище та відповідний режим зіграли значну роль у розвитку та утвердженні права та свободи переміщення. З одного боку це інструмент контролю, оскільки так відбувалась ідентифікація особи і накладались певні обмеження у зв'язку з її соціальним станом та територіальним та етнічним походженням. З іншого боку, свобода пересування формалізується, стає державним правом, а відповідно отримує уже певні гарантії свого забезпечення.

6. У Російській імперії запровадження паспорту у 1857 р. свідчить про те, що свобода пересування була обмежена дозволом з боку держави у вигляді конкретного документа, що було обумовлено необхідністю контролю за пересуванням населення, особливо селян та міщан.

7. Молода радянська держава, незважаючи на видиму прогресивність скасування паспортної системи як однієї із форм експлуатації трудящих, цю експлуатацію лише поглибила через «трудоі книжки», що слугували не просто засобом обліку трудової діяльності, а й засобом примусу та обмежень у праві пересування. Право на переміщення відтепер безпосередньо залежить від виконання трудових обов'язків перед державою. У 30-х рр. XX ст. свобода переміщення прив'язується по-перше до наявності паспорта, а, по-друге, до наявності дозволу на таке переміщення – прописки.

Список використаних джерел:

1. Дигесты Юстиниана: Избр. Фрагменты. Пер., примеч. И.С. Перетерского. М.: Наука, 1984. 456 с. URL: www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/index.php
2. Иоффе О.С., Мусин В.А. Основы римского гражданского права. Л.: Из-во Ленинградского ун-та. 1975. 156 с
3. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв.: Сборник документов под ред. проф. П.Н. Галанзы. М.: Госюриздат, 1957.
4. Братасюк В. М. Правова особистість у умовах правової реальності європейського середньовіччя. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2011. № 3. С. 24-30.
5. Золотая булла (1356 г.). Хрестоматия памятників феодального государства и права стран Европы. (пер. С. Н. Ставровского, В. М. Корецкого). М. Гос. изд. юр. лит. 1961. URL: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/XIV/Bulla1356/text.phtml?id=5771
6. Декларация независимости Сполучених Штатів від 4 липня 1776 р. Америки (Declaration of independence of the United States of America, July 4, 1776) URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20\(07\)%2004.USA.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20(07)%2004.USA.php)
7. Декларация прав людини і громадянина 1789 р. Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789 URL: <https://constituante.livejournal.com/10253.html>
8. Савранчук Л.Л. Історія становлення та розвитку дозволу на в'їзд та виїзд іноземних громадян з України Держава і право. 2010. № 48. С. 101-106
9. Софінська І.Д. Паспорт: глобальні виклики – локальні рішення. Часопис Київського університету права. 2020/3. С. 342-348
10. Tim Harford. Do passports restrict economic growth? BBC News, 3 July 2017. URL: <https://www.bbc.com/news/business40188997>
11. Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 5 октября 1918 года «О трудовых книжках для нетрудящихся». Декреты Советской власти. Т. III. 11 июля – 9 ноября 1918 г. М.: Политиздат, 1964. 676 с.
12. Постановление Центральнлшл Исполнительного Комитета Совета Народных Комиссаров Об установлении единой паспортной системы по Союзу ССР и обязательной прописки паспортов от 27 декабря 1932 года N 1917. «Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза Советских Социалистических Республик», издаваемое Управлением делами Совета народных комиссаров Союза ССР и СТО, N 84, 31 декабря 1932 г.
13. Циркуляр №13 Головного управління міліції СРСР від 3.02.1935 р.